

13. Deutsche Wirtschaftsinstitut, Bericht 5.-s.16.
14. *Спессо Р.* Итальянская экономика с послевоенных лет и до наших дней. – М., Мысль, 1984. – С. 36-37.
15. Там само. – С. 38–39.
16. *Barna T.* Investment Industry- has Britain Lagged? // *The Banker*, 1957, April, p. 227.
17. *The Banker*, 1957 April, p. 227.
18. Там само. – С. 229.
19. “*The National and English Review*” 1956, January. – p. 39.
20. Экономика и политика Англии после второй мировой войны. – Москва. : АН СССР, – 1958. – С. 131.
21. Там само. – С. 167.
22. *Карпинський А.* 20 лет развития народного хозяйства Польши (1944–1964). – Варшава, 1964. – С. 32-38.

А н н о т а ц и я

В статтє анализується опыт возродження економики некоторых европейских стран послевоенного периода.

Ключевые слова: *экономика, европейские страны, Вторая мировая война, последствия.*

A n n o t a t i o n

Experience of revival of economy of some European countries of post-war period is analysed in the article.

Keywords: *economy, European countries, Second world war, consequences.*

Падалка С. С.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПОСТКРІПОСНИЦЬКУ ДОБУ: ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті з'ясовується низка екологічних аспектів розвитку сільського господарства після відміни кріпосного права в 1861 році.

Ключові слова: *екологія, сільське господарство, землекористування, селяни, земля, добрива, плуг.*

Актуальність постановки даної наукової проблеми обумовлена наступними чинниками: існування та загострення екологічних проблем аграрного природокористування активізує пошук ефективних шляхів здійснення природоохоронних заходів, які б давали можливість не тільки пом'якшувати чи ліквідувати наслідки негативного впливу небезпечних процесів та явищ, але й усувати причини їх виникнення. В Україні ця проблема відноситься до найбільш актуальних, оскільки погіршення екологічної ситуації сільської місцевості передусім зумовлене тим, що агроєкосистеми складають близько 70% території України. З огляду на ці обставини, вивчення екологічних аспектів агровиробництва є конче необхідним.

Агроєкономічні проблеми набувають планетарного, загальноцивілізаційного характеру. Сьогодні нагальним завданням залишається пошук оптимального співвідношення людини і природи. Крім того, забезпечення людства продовольством все більше пов'язується з природокористуванням;

XIX ст. завершився перехід від первісних примітивних систем рільництва, заснованих на використанні природної родючості ґрунту, до технологічних засобів підтримки його природного потенціалу. В умовах капіталізму сільське господарство змушене було розвиватись в догоду економічним, суспільно-економічним факторам. Саме ці обставини

започаткували тенденцію підкорення природи суспільним потребам. Український селянин, володіючи суттєвим арсеналом агротехнічних засобів ведення виробництва, не мав належної матеріальної бази для вдосконалення агротехнічного процесу, толерантних прийомів ведення землеробства, бережного ставлення до агроландшафтів.

Тема залишається малодослідженою. В умовах радянської дійсності виключно до кінця 1980-х років у дослідників екологічні проблеми не користувалися популярністю. Пріоритетним напрямком аграрної історіографії було вивчення місця і ролі держави та партії у розвитку сільгоспвиробництва. На відміну, питання шляхів стабільного забезпечення суспільства сільгосппродукцією, можливостей використання агроландшафтів, оптимального співвідношення людини і природи були у центрі уваги зарубіжних фахівців, істориків, економістів, філософів, екологів. Піонерами стали американці: Д. Хедвайгер, М. Бенедикт та інші. Загальні відомості про культуру агровиробництва подавались у етнографічних роботах, авторами яких були С. Павлюк, В. Горленко, І. Бойко, О. Куницький, В. Бабенко.

У 1990-ті роки соціоекологічні проблеми стали популярним напрямком дослідження. Їх особливість в концентрації уваги на матеріалах кінця ХХ – поч. ХХІ століття. Історична ретроспектива проблеми екології сільського господарства лише фрагментарно розкривається в “Історії українського селянства” (К., 2006), роботах аграрних економістів О. Царенка, Г. Олійника, статтях, присвячених ґрунтам, землеустрою, землекористуванню (Ю. Вовкотруб, Д. Тихоненко, В. Шевченко тощо).

На початку ХІХ ст. феодално-кріпосницькі форми землеволодіння не створювали як соціально-економічних, так і морально-психологічних умов для покращення хліборобства. Зусилля поміщиків спрямовувалися не на те, щоб забезпечити умови, які б сприяли активному вдосконаленню агротехніки, а на пошуки нових форм експлуатації селянина. Здійснювалося в основному екстенсивне землеробство. Селянські господарства не могли бути базою для покращення агротехнічного процесу, несли тягар феодалної експлуатації – панщину, кабальні позики тощо. Селянин усі свої засоби і ресурси спрямовував на забезпечення сім’ї продуктами харчування, сплату численних податків та утримання за собою земельного наділу. Феодалне суспільство фактично стримувало прогрес, консервувало соціально організовані стереотипи у народному землеробстві.

Сільське господарство України виявлялося поза новітніми агротехнологіями, які вже існували в капіталістичних країнах Західної Європи. Феодално-бюрократична верхівка, прагнучи одержати значні прибутки, крім того що посилювала кріпосницькі форми експлуатації, намагалася захопити під різним приводом селянські землі. Селяни, залежно від забезпеченості землею та тягловою худобою, розподілялися на три розряди: тяглові (повністю забезпечені землею, худобою та реманентом і виконували державні повинності в повному обсязі); напівтяглові (піші, кінні, що не в повному обсязі були забезпечені) та піші (халупники, городники, які не мали землі в користуванні) [1].

Розміри сільгоспугідь у різних регіонах України були різними і залежали від густоти населення. Істотним чинником виступало і співвідношення поміщицьких та селянських земель, а також наявність цілини. Так, у губерніях Правобережної України відбувалося розорювання земель. У 40-50-х роки ХІХ ст. на Київщині під

ріллею знаходилося 56,6% земель, на Поділлі – 66%. [2]. Менш інтенсивно відбувалося освоєння земель на Півдні України. Переважна більшість землі використовувалась поміщицькими господарствами. У цей час поміщикам належало: на Правобережжі – близько 75%, Лівобережжі – 70%, Південній Україні – 69% всієї площі

орних угідь [3].

Протягом першої половини століття відбувалося регулярне захоплення поміщиками землі. Початок цьому дала інвентарна реформа 1848 р., внаслідок якої були зрівняні “плугові”, “четвертні” понадтяглові господарства з тягловими, віднявши в них “зайвину” землі. Протягом 1849–1860 рр. поміщики брали в своє користування так звані вакантні землі, які залишалися після переведення тяглових господарств в піші [4].

Скасування кріпосного права в Росії не мало позитивного впливу на загальну активізацію агровиробничого процесу. Положення 19 лютого 1861 р. складалося з “Маніфесту”, “Загального положення”, трьох “Міжмісцевих положень про земельний устрій селян” та інших документів, у яких враховувалися дві сторони ліквідації кріпосного права: особиста залежність селян від поміщиків і земельний устрій селян. Крім того, зберігалось за поміщиками право власності на всю землю, яка розподілялась між селянами та надавалась їм у безстрокове користування. Навіть тоді, коли селянська громада повністю переходила на викуп, земля залишалася власністю поміщика. Наділення селян землею набувало обов’язкового характеру. Упродовж дев’яти років вони мали право відмовитися від отриманого наділу, залишаючись при цьому прикріпленими до землі. Землі виділялись на громаду, а потім розподілялись і закріплювались у сімейне спадкове користування. Розміри наділів були неоднаковими, що залежало від господарської забезпеченості тяглом. Найпоширенішими видами наділів були садибні, піші та додаткові На Правобережжі лише 20% господарств поміщицьких селян одержали за викуп тяглові наділи, спроможні забезпечити самостійність господарювання. 2/3 дворів мали піші наділи, які не дозволяли родині проіснувати без сторонніх заробітків чи без земельної оренди. Майже 14% селян не мали польової землі і обходилися лише городами. Значна кількість господарств державних селян залишалася малоземельною, а то й взагалі безземельною. В особливій скруті опинилися колишні дворові селяни, котрі не одержали навіть свого двору та присадибної* землі. Вони жили в чужих селянських хатах, заробляючи на прожиття у наймах або ставали промисловими робітниками [5].

Кріпосний характер проведеної реформи повністю виявився у самій формі забезпечення селян землею, коли встановили так звані “вищі” і “нижчі” земельні наділи, у результаті чого селяни втратили значні площі у вигляді “лишків”. Крім того, поміщикам на Лівобережжі надавалось право відрізати землю від селянських наділів, якщо в них залишилося менше третини колишньої площі, а в степових губерніях – менше половини. Встановлювався також вищий державний наділ і максимальна величина пішого наділу, яких кріпосники не дотримувалися. Вони визначали їх на свій розсуд. Селяни, як правило, одержували гірші землі [6].

Концентрація землі в руках заможної селянської верхівки відбувалася у прихованих формах. Збільшуючи своє землеволодіння, заможні господарі змушували працювати на своєму лані збіднілих, залежних від них односельців і вносили цим у громаду додаткову напругу. Прихована мобілізація надільної землі особливо розвивалась у лівобережних і правобережних губерніях, де переважало подвірне, а не общинне землекористування, а селяни вважали наділи своєю приватною власністю [7]. Крім того, селянське малоземелля поглиблювалося ще й через самостійницькі тенденції подвірної-спадщинної форми землекористування. Прагнення дорослих дітей отримати частку батьківського наділу розпорозувало селянське землеволодіння й узалежнювало селянські господарства від економічних та природнокліматичних чинників [8]. Отже, в ході реформи поміщики втратили понад 6,7 млн. десятин, або 26,7% усієї землі, яка перебувала до реформи у їхньому спільному з кріпосними селянами вжитку, залишивши у своєму володінні близько

18,5 млн. дес. У власності церкви та держави перебувало 3,7 млн. га (3,4 дес), або 7,7% усього земельного фонду [9].

Розвитку аграрної сфери перешкождала її односторонність. Основою сільського господарства було землеробство зернового напрямку. Зернові культури займали понад 90% усіх посівних площ [10]. Мав місце господарський егоїзм поміщиків. Дослідник аграрної культури Чернігівщини О. Русов писав: “Пани усіх станів у більшості випадків не ведуть господарство на зразок великої культури, а, розбивши свої орні землі на ділянки, здають їх щорічно в обробіток мужиками із селян, козаків і міщан” [11]. Відбувалося широке розорення земель під зернові культури, переважно ярі. Це призводило до швидкого виснаження ґрунту. Українські селяни, навіть проживаючи тривалий час поряд із німцями-колоністами та працюючи у них найманими робітниками, дотримувалися власних народних звичаїв і не бажали переймати більш раціональні методи ведення сільського господарства [12].

Про екстенсивний характер землеробства свідчить панування трипільної, а в деяких південноукраїнських землях навіть перелогової системи землеробства. Великий інтерес селян до придбання все нових угідь сприяв введенню в сільгосподарство все нових площ (розорювання цілини). У 80–90-ті роки вони змушені вдаватися до крайнощів – віддавати землю в оренду. Здача землі в оренду означала занепад селянського господарства та була причиною низької якості обробітку землі. Тут не дотримувались будь-яких правил сівозмін, землі не давали відпочити і не удобрювали її, господарство вели по-хижацькому. Слід додати, що нераціональні методи землеробства мали свої першопричини, які сягали глибоко в трипільські часи. Історичні дослідження підтверджують, що вже мешканці трипільських протоміст вдавалися до виснаження ґрунтів. У свою чергу, вирубування величезних лісових масивів, спалювання деревини створювали додаткові техногенні впливи на довкілля, порушення екологічного балансу й таким чином часткового чи повного знищення природних пасовищ, збіднення ресурсної бази рибальства та мисливства, осушення території тощо. Як відзначає з цього природу український дослідник Л. Залізняк: “Екстенсивна перелогова система орного землеробства зумовила спочатку заселення, а згодом виснаження усіх придатних для господарської системи чорноземів Правобережної України. Дедалі відчутніша посушливість клімату довершила колаж трипільської землеробської економіки”. Отже, як бачимо, соціально-економічні, суспільно-політичні фактори не сприяли інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та при цьому досягненню гармонійних стосунків людини і природи.

Рослини живилися тими поживними речовинами, які створила природа протягом попереднього періоду, т. зв. “вершками родючості”. Через інтенсивне використання ґрунтів виникла потреба поповнювати виснажені поживні речовини. Внесення добрив ставало першочерговим завданням. У XIX ст. у країнах Західної Європи як доповнювачі до органіки почали застосовуватись в сільському господарстві мінеральні добрива. В Україні ж основним джерелом поповнення родючості залишались органічні добрива.

Побутували дві групи способів підтримання родючості: простіші способи – за рахунок регулювання часу експлуатації площ та черговості висіву культур; інтенсивні технології, коли в ґрунт вносились добрива або покращувалась його структура внаслідок обробітку. Елементом інтенсивної технології підтримання родючості ґрунту була його підготовка, тобто доведення до продуктивної структури шляхом багаторазової оранки. Власне, найпростішим, але спрямованим способом, було виділення орних площ під пасовище. У Карпатах застосовувалась дворічна, т. зв. “толоко” – царинна система, коли

регулярно частину поля один рік займали під овес (після якого поле заростало калорійною трав'яною рослинністю), а на другий рік – випасали худобу [13]. Саме відведенням виснаженої площі на переліг закладалась ідея відновлення родючого потенціалу як найпростішої форми підтримання поживного потенціалу. Як видно з ілюстрацій, використовувались агрономічні способи підготовки ґрунту.

За багатопільного рільництва і плодозмін важливе значення мало правильне чергування вирощування культур на одному полі. Найпоширенішим варіантом висіву був той, коли після озимих, зокрема жита, висівались інші культури ярового виду. Селянин був переконаний, що жито покращує ґрунт і після нього завжди має бути добрий врожай. У Херсонській губернії після жита сіяли найцінніші сорти зернових [14].

Більш продуктивним був варіант, коли комбінувалися три складники: природне відновлення, внесення добрив і агрономічно ефективна черговість культур. Це певною мірою призвело до внутрішнього впорядкування індивідуальних господарств, зокрема зведення приміщень для стійлового утримання худоби. Отже, як бачимо, соціально-економічні, суспільно-політичні фактори не сприяли інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та при цьому досягненню гармонійних стосунків людини і природи. Протягом досліджуваного періоду було налагоджене активне вивчення ґрунтів. У 1876 р. почала працювати спеціальна комісія, яку очолив В. Докучаєв. Протягом 1888–1889 рр. він детально обстежив та закартографував ґрунти Полтавської губернії, написавши 16 томів пояснювального тексту. Вчений вперше розкрив закономірності генезису (походження) чорноземів, описав їх властивості, географію, зв'язок із трав'яною рослинністю. Також ним було започатковане генетичне ґрунтознавство, яке наповнювалося зональними способами ведення сільгоспвиробництва, протидією посухам, систему протиерозійних заходів, “докучаєвськими бастіонами” у вигляді відомих лісосмуг, створених на вододілах Кам'яного Степу та Донбасу. В. Докучаєв увінчено титулом фундатора лісової меліорації, співзасновником екології [15]. Як бачимо з ілюстрацій, започатковувалась меліоративна робота. тільки відповідна норма удобрення дасть користь. Гною майже завжди бракувало. Навіть господарства середніх і великих землевласників, які розпоряджались значними площами орної землі, але не мали достатньої кількості худоби, не могли зібрати необхідної кількості гною. Кількісною одиницею виміру внесення доз служив віз. На Полтавщині, наприклад, на козацькі орні поля вносились 2,4 вози на десятину. Лише 13 возів вивозили на озимину під жито і пшеницю. Водночас селяни вважали поле угноєним лише тоді, коли вивозилось не менше 100 возів на десятину [16].

Вироблялись раціональні заходи внесення гною, його зв'язок з ростом і розвитком рослин. Це знайшло втілення у такому прийомі удобрення, коли вносили гній безпосередньо під рослину, коли у ямку чи борону під картоплю клали гній або розкидали його по ріллі. Майже по всій території України переважала хліборобська практика – використання змішаних типів гною (коров'ячого, овечого, кінського). Вона формувалася у процесі його качатування поблизу стаєнь та переживала не менше двох років. У селян було розуміння, що найоптимальнішим було внесення перегною.

Не був довірливим і час доставки добрив. Під озимі культури переважно вивозили гній восени, рідше – влітку чи навесні. Це пов'язувалося як з намаганням уникнути надмірного ущільнення колесами возів ґрунту, так і переконанням, що мороз не завдає шкоди добриву. Незважаючи на нестачу гною, селяни не купували штучних добрив. У кінці XIX ст. незначна частина великих землевласників центральної і степової частини України почала

переходити на міндобрива. Отже, відтворення продуктивного потенціалу сільськогосподарських угідь не можна вважати ефективним. В Україні лише зароджувались агротехнічні знання, започатковувались наукові дослідження в галузі ґрунтознавства. Власники земель не мали матеріальних і технічних можливостей їх підживлення, слідували народному досвіду у цій справі. Рівень техногенного впливу на сільське довкілля у великій мірі визначався розвитком технічного оснащення землеробства. Дія землеробських знарядь і техніки на ґрунт, перш за все, направлена на підвищення його родючості. Проте об'єктом такого впливу була і вода, і повітря. Його інтенсивність та технологія визначалися можливостями землеробства. Ґрунтообробні ручні знаряддя праці дозволяли розпушувати ґрунт на невелику глибину, забезпечували вирощуванним рослинам необхідний повітряний і вологісний режим в тонкому його шарі.

У XIX столітті за інтенсифікації землеробства зростало споживання ним різних джерел енергії. Практично ними були: мускульна енергія людини і тварин, енергія води і вітру, а пізніше – парових та поршневих двигунів. Кожна з них мала свої особливості та по-своєму діяла на довкілля. Обробіток ґрунту тягловою силою тварин стримував розораність угідь та сприяв оптимальному їх використанню. Виключно до середини століття віл займав ключову роль у процесі оранки. Надалі, в умовах обезземелення селян, відокремлення невеликих ділянок землі та вдосконалення орної техніки його почав витісняти кінь. Кінна запряжка давала значно вищу продуктивність оранки. У селі Опішня на Полтавщині у козацьких господарствах протягом 1835–1882 рр. зменшилась кількість волів з 108 до 40 (на 100 господарств), а коней зросла з 15,8 до 37,4 [17]. Українські селяни враховували агрополітичну особливість підготовки ґрунту, коли якість залежить від знаряддя оранки і тяглової сили. Відповідно до типу ґрунту, моделі оранки, операції технологічного процесу обробітку підбиралась і запряга. Особлива увага приділялась першій оранці перелогу, пару. У кінці століття намітилась тенденція до зменшення кількості тяглової сили в один запряг. Це пояснювалося, з одного боку, удосконаленням знарядь праці, а з іншого – зубожінням селянства. Внаслідок цього знижувалась якість підготовки ріллі. Постійно мілка оранка не забезпечувала належної чистоти полів, не створювала агрономічно ефективну структуру ґрунту і як результат – зниження врожайності. Українські селяни, вважаючи святим обов'язком обробити землю, об'єднувались у традиційні супряги. До неї вдавались бідні господарства, які, спрягаючись виснаженою худобою, не могли забезпечити високої продуктивності оранки. Протягом XIX ст. знаряддя обробітку ґрунту ставали більш різноманітними. Промисловість пропонувала сільському господарству фабричні знаряддя та заводські машини. Це справило визначальний вплив на продуктивність землеробства, інтенсифікувало його дію на довкілля. Тоді як землероби, користуючись простими народними знаряддями на мускульній енергії могли лише підкоряти своїм потребам природу, то з появою машин та енергії двигуна з'явилися реальні загрози її перевантаження. Вдосконалення агротехнічного процесу пов'язувалося і з недостатньою забезпеченістю землевласників робочою силою. Поміщики активно купували техніку на паровій силі, кращі моделі фабричних знарядь.

Заводське конструювання більш досконалих типів землеробських знарядь і машин було тісно пов'язане із самодільним на базі використання традиційних знарядь. Виробництво в Україні зародилося у першій половині XIX ст. У 1935 р. випуск продукції налагодило машинобудівне підприємство Ріхтера у м. Ромни (нині Сумської області). У 1841 р. активно працювала майстерня Кандиби на Чернігівщині, у 1840 р. почав діяти завод у м. Сміла, у 1850 – в Білій Церкві. Виникнення в 1854 р. подібного заводу в Одесі поклало

початок заснуванню дуже відомої пізніше фірми сільськогосподарських знарядь братів Гена [18]. На кінець XIX ст. Україна була одним з головних регіонів сільськогосподарського машинобудування Російської імперії. Водночас слід зазначити, що в дореформений період вітчизняні заводи випускали в основному знаряддя, що були копіями зарубіжних зразків, які сконструювали умільці Англії, Німеччини. Набули поширення такі марки і типи знарядь: англійської фірми Рансома і Гарварда, німецьких заводів Еккерта й Сакка. Протягом 70-90-х років імпорт сільськогосподарської техніки зріс майже в 16 разів, а виробництво лише на Півдні України – в 12 разів. Уже наприкінці 1870 р. у сільському господарстві України налічувалося близько 700 парових двигунів, кілька тисяч молотарок, жниварок, віялок та інших удосконалених знарядь [19]. Більшість машин та знарядь надходила в поміщицькі та заможні селянські господарства. Так, наприклад, на кожне поміщицьке господарство в Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії в середньому припадало: молотарок – 0,6; сівалок – 2, букерів – 4, залізних плугів – 11. У цілому на Півдні України з 379 поміщицьких маєтків, що вели господарство за допомогою власного реманенту, майже дві третини були забезпечені різними машинами [20]. Окремо слід сказати про конструктивні особливості фабрично-заводських знарядь та механізмів. Вони добиралися так, щоб забезпечувати великі обсяги оранки. Степові плуги об'єднував ряд загальних рис у їх конструкції та масивності. За даними дослідника В. Гарячкіна, вони мали: надзвичайно широкий леміш, призначений для підняття скиб великої ширини з двоякою метою – по-перше, для прискорення роботи щодо захоплення господарствами якомога більшої частини землі; по-друге, зробити борозну достатньо широкою для проходу волів; вигнутий гряділь, що обумовлювалося метою скорочення і приведення у відповідність ширини передка і запряжки з незвичайною шириною пласта [21]. Вони розраховувались на підняття сухої, зарослої бур'яном землі. Водночас, використання такого плуга на ґрунтах з тонким гумусним горизонтом було шкідливим.

Крім плугів, промисловість поставляла і знаряддя для повторного обробітку ґрунту для того, щоб знищити бур'яни – культиватори. Найбільшого поширення набували ті з них, що виготовлялися на одеському заводі Гейне і в основі своєї конструкції містили народне знаряддя – драпак.

Слід відмітити, що із зникненням цілинних земель виникла потреба подальшого удосконалення знарядь. У кінці XIX ст. виник модифікаційний український плуг з регуляторами глибини і ширини оранки. У цей час набули поширення складні молотарки, що вироблялись за кордоном та на кількох місцевих заводах. Вони приводились у рух локомотивами. В Херсонській, Подільській, Київській, Полтавській, Харківській губерніях їх було відповідно 1248, 864, 775, 658, 520 [22]. Паровий двигун ставав визначним енергетичним джерелом для обмолоту, очистки зерна, оранки. Глибина оранки таким плугом досягала 50 см., тоді як кінним – 10-15 см. Він переміщався по полю за допомогою троса. Локомотив, який закріплювався на краю поля, коловоротом приводив його в рух. Практика показала, що такий двигун використовувався нерационально, оскільки основна доля енергії витрачалася на самопересування парової машини. Крім того, руйнація ґрунту ходовими колесами була недопустимою [23]. Отже, рівень техногенного впливу на сільське довкілля почав визначатися розвитком технічного оснащення землеробства. З одного боку, це сприяло підвищенню продуктивності виробництва, а з іншого створювало додаткові навантаження на ландшафти. Конструювання і виготовлення машин та обладнання здійснювалося для того, щоб найширше підкорити суспільним потребам природу.

Використана література:

1. *Игнатович И. И.* Помещичьи крестьяне накануне освобождения. – М., 1910. – С. 22.
2. *Сташевський Є. Ж.* Сільськогосподарський ринок Правобережної України за пореформеної доби. – Б.м., б.р. – С. 3.
3. *Гуржій І. О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту. – К., 1958. – С. 11.
4. Історія українського селянства: У 2-ох томах. – Т. 1. – К., 2006. — С. 331.
5. Історія народного господарства Української РСР : У 3-ох томах, 4-ох книгах. – Т. 1., Кн. 1. – К., 1983. – С. 294-295.
6. *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини в Україні. – К., 1959. – С. 101, 109.
7. *Теплицький В. П.* Реформа 1861 року і аграрні відносини в Україні. – С. 150.
8. *Марочко В. І.* Українська селянська кооперація: історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995. – С. 11.
9. *Шевченко В. М.* До характеристики категорій земельних власників другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дворянство // Український селянин. -2006. – № 10.-С. 247.
10. Історія українського селянства. – К., 2006. – С. 364.
11. *Русов А.* Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т. 1. – С. 393.
12. Історія українського селянства. – К., 2006. – С. 364.
13. *Залізняк Л.* Первісна історія України. – К., 1999. – С. 91.
14. *Павлюк С. П.* Народна агротехніка українців Карпат другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К., 1986. – С. 52-53.
15. *Постников В. Е.* Южнорусское крестьянское хозяйство. – М., 1891 -С. 202.
16. *Тихоненко Д. Г., Горін М. О.* Історія та методологія територіальних досліджень ґрунтів у дзеркалі земельних реформ // Український селянин. – 2006. – № 10. – С. 49.
17. *Павлюк С. П.* Традиційне хліборобство України. Агротехнічний аспект. – К., 1991. – С. 108-109.
18. *Василенко В. И.* Местечко Опошня Зеньковского уезда Полтавской губернии. – Полтава, 1889. – С. 17.
19. *Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С.* Народна землеробська техніка українців. – К., 1971. – С. 118.
20. Історія Української РСР: У 3-ох томах. – Т. 3. – К., 1978. – С. 314.
21. *Вовкотруб Ю. М.* Сільськогосподарські машини та їх застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України (2-га половина ХІХ – початок ХХ ст.). // Український селянин. – 2006. – № 10. – С. 250.
22. *Горячкин В.* Очерки сельскохозяйственных машин и орудий. Вып. П. Плуги. СПб, 1906. – С. 89.
23. Там само.-С. 89.

А н н о т а ц и я

В статтє расматривается практика хозяйственного использования земли-определяющего естественного компонента, исследуются главные элементы поддержания ее производственного потенциала и последствия техногенных влияний на агроландшафты.

Ключевые слова: *экология, сельское хозяйство, землепользование, крестьяне, земля, удобрения, плуг.*

A n n o t a t i o n

In the article of examined practical worker of the economic use of earths-determining natural component, probed main elements maintenances its production potencyala and consequences of technogenic influences on agrolandshafy.

Key words: *ecology, agriculture, land tenure, peasants, earth, fertilizers.*